

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

THE CURRENT ISSUES OF JUDICIAL PRACTICE IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE

Кобаль О.В., аспірант

Академія адвокатури України

У статті приділено увагу дослідженню місця судової практики у правовій системі України. Розглянуто підходи щодо поняття судової практики. Визначено, що поняття «судова практика» можна розуміти у двох значеннях: вузькому та широкому. Зазначено, що зазвичай поняття судової практики застосовується у вузькому розумінні. В такому розумінні судова практика це сукупність судових рішень, що містять у собі інтерпретацію правової норми (висновок щодо правильного застосування норми права). Зроблено висновок, що під судовою практикою у вузькому розумінні можна також розглядати сукупність судових рішень, які хоча й не містять у собі нових правових висновків відносно правильного застосування норм права, але містять у собі послідовне та однакове застосування таких норм, яке узгоджується із загальною правовою концепцією застосування норм у аналогічних правовідносинах. В широкому значенні під судовою практикою розуміється сукупність усіх судових рішень, ухвалених судами, в незалежності від того чи містять такі рішення правозастосовні висновки. У статті проаналізовано підходи Європейського суду з прав людини щодо місця судової практики в контексті забезпечення прав та свобод людини. Зауважено, що класична конструкція судового прецеденту в Україні не застосовується. Продемонстровано, що позиції науковців відносно природи правових висновків Верховного Суду різняться. Підтримано ідею щодо квазіпрецедентного характеру висновків Верховного Суду щодо застосування норм права, які хоча й не створюють нових правових норм та нового правового регулювання суспільних відносин, однак виконують функцію правотлумачення та забезпечують стабільність суспільних відносин. Зроблено висновок, що стабільність судової практики сприяє утвердженню прав людини, зокрема, забезпеченню права на справедливий суд, а тому судова практика посідає важливе місце в механізмі забезпечення прав та основоположних свобод людини.

Ключові слова: судова практика, судовий прецедент, правотлумачення, правозастосування.

The article is devoted to the study of the place of judicial practice in the legal system of Ukraine. The author examines the approaches to the concept of judicial practice. It is determined that the concept of «judicial practice» can be understood in two senses: narrow and broad. It is noted that the concept of judicial practice is usually used in a narrow sense. In this sense, judicial practice is a set of court decisions which contain an interpretation of a legal provision (a conclusion regarding the correct application of a legal provision). The author concludes that in the narrow sense, judicial practice may also be understood as a set of court decisions which contain not new legal conclusions regarding the correct application of legal provisions, but a consistent and uniform application of such provisions which complies with the general legal concept of application of provisions in similar legal relations. In a broad sense, judicial practice is understood to mean the set of all court decisions made by courts, regardless of whether or not such decisions contain law-enforcement conclusions. The article analyzes the approaches of the European Court of Human Rights to the place of judicial practice in the context of ensuring human rights and freedoms. It is noted that the classical construction of judicial precedent is not applied in Ukraine. It is demonstrated that the positions of researchers regarding the nature of legal opinions of the Supreme Court differ. The author supports the idea of the quasi-precedential nature of the Supreme Court's opinions on the application of legal norms, which do not create new legal norms and new legal regulation of social relations, but perform the function of law interpretation and ensure the stability of social relations. The author concludes that the stability of judicial practice contributes to the establishment of human rights, in particular, the right to a fair trial, and therefore judicial practice performs an important role in the mechanism of ensuring human rights and fundamental freedoms.

Key words: case law, judicial practice, legal interpretation, law enforcement.

Постановка проблеми. З кожним роком роль судової практики в Україні зростає, що підтверджується, зокрема, численною кількістю науково-практичних конференцій, форумів, обговорень, присвячених питанню єдності судової практики та якості судових рішень. Після проведення реформи системи судоустрою у 2016–2017 роках питання єдності судової практики та її використання набуло додаткового значення для правників, як практиків так і науковців. Наразі, застосування практики судів вищих інстанцій часто є основою побудови правових позицій захисту прав осіб в судовому процесі, а також орієнтиром для судів нижчих інстанцій під час ухвалення судових рішень.

Саме тому питання щодо поняття та місця судової практики, роль якої зростає, потребують проведення окремого дослідження. Вказане в аспекті прагнення України до вступу до європейської спільноти, а також необхідності створення ефективних механізмів забезпечення єдності та сталості судової практики свідчить про доцільність та актуальність проведення дослідження зазначених питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню поняття та місця судової практики у правовій системі України вже присвячувалася увага у роботах таких вчених: Малишева Б.В., Ніколенко Л.М., Погребняк С.П., Резнікової В.В., Романюка Я.М., Щербини В.С. Однак, на нашу думку, визначені питання потребують подальших наукових пошуків.

Мета статті – виокремити основні підходи до розуміння поняття судової практики, співвідношення судової

практики та судового прецеденту, а також визначити місце судової практики у правовій системі України.

Виклад основного матеріалу. Проведена законодавцем судова реформа 2016–2017 рр. внесла суттєві зміни у підходи щодо розуміння місця судової практики. До проведення вказаної реформи у наукових колах велися дискусії щодо доцільності та необхідності впровадження у правову систему України, яка відноситься до романо-германської правової сім'ї, судового прецеденту та збільшення ваги судових рішень, шляхом закріплення їх обов'язковості не лише для учасників конкретного судового провадження, але й для невизначеного кола осіб.

Безумовно ще й до проведення реформи 2016–2017 рр. правові висновки, вироблені Верховним Судом України, мали значення для судів нижчих інстанцій та сторін у справі як допоміжний інструмент під час вирішення судових спорів. Разом із тим, їх застосування було обмеженим та більше того частка справ, які розглядалися Верховним Судом України, залишалася невеликою.

По мірі становлення правової системи України, а також зміни вектору розвитку нашої країни на проєвропейський, змінювалися і підходи до розуміння значення висновків судів вищої інстанції у регулюванні суспільних відносин.

Первісні редакції Законів України «Про статус судів» [1], «Про судоустрій України» [2], процесуальних кодексів не містили приписів щодо необхідності врахування висновків Верховного Суду України при застосуванні норм права. Перші спроби щодо надання висновкам Верховного

Суду України обов'язкового характеру (у вигляді закріплення необхідності їх врахування під час вирішення аналогічних спорів) розпочалися у 2011 році, зокрема, разом із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України» [3]. Зокрема, закріплювалося, що суди при обранні правових норм, які підлягають застосуванню до спірних правовідносин мають враховувати висновки Верховного Суду України.

Отже, у 2011 році законодавець встановив, що врахуванню підлягають висновки Верховного Суду України щодо застосування до спірних правовідносин конкретних правових норм. Під час подальшого реформування процесуального законодавства, із прийняттям нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів», було дещо видозмінено положення щодо врахування висновків Верховного Суду.

На рівні Закону України «Про судоустрій і статус суддів» законодавець встановив норму, за якою «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права» [4].

Як бачимо, процесуальні закони отримали закріплення нового правила, за яким суди при виборі і застосуванні норм права до правовідносин мають врахувати висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду.

Отож, процесуальне законодавство, в частині необхідності врахування висновків Верховного Суду, пройшло певну трансформацію. Вказані зміни свідчать про надання висновкам касаційного суду більшої ваги, оскільки першопочатково суди мали враховувати висновки стосовно застосування до спірних правовідносин конкретної правової норми, в подальшому ж врахуванню стали підлягати висновки щодо особливостей застосування самої норми, тобто наразі врахуванню підлягає не лише висновок про необхідність застосування конкретної норми, але й висновок про те, як цю норму слід розуміти, тлумачити та яким чином ця норма може бути застосована до спірної ситуації.

Наведений короткий огляд змін у процесуальному законодавстві свідчить про те, що поступово, разом із розвитком української правової системи, роль висновків Верховного Суду та судової практики збільшується. Законодавець прагне забезпечити єдність судової практики, її сталість та ефективність, що, в свою чергу, має сприяти забезпеченню принципів верховенства права, правової визначеності та права на справедливий суд.

Тож, що собою становлять правові висновки судів вищої інстанції та яку природу вони мають. Належність правової системи України до романо-германської правової сім'ї обумовлює існування монополії парламенту на встановлення нових правил щодо регулювання суспільних відносин, що, в свою чергу, виключає можливість віднесення висновків суду вищої інстанції у конкретній справі до судового прецеденту у його класичному розумінні.

Для більш точного розуміння місця та природи правових висновків, викладених у судових рішеннях, слід розрізнити між собою такі поняття як судова практика та судовий прецедент.

Правознавці дореволюційного періоду відзначали важливість наявності єдиної судової практики, яка повинна забезпечувати справедливе вирішення спорів судами. Український теоретик права Г.В. Демченко розглядав судовий прецедент у двох значеннях: вузькому та широкому.

У вузькому розумінні судовим прецедентом називають іноді не всяке рішення суду, а тільки те, яке через публікацію стало загальновідомим і обов'язковим для судів. Навпаки, у ширшому розумінні судовим прецедентом називають усякий акт судової діяльності, який може слугувати зразком або прикладом на майбутній час [5, с. 1].

Отже, для надання судовому рішення значення судового прецеденту у вузькому розумінні, на думку Г.В. Дем-

ченко, повинні бути дотримані дві умови: 1) його публікація, внаслідок чого таке рішення стає загальновідомим, 2) обов'язковість для інших судів. У широкому ж розумінні судовим прецедентом визнається кожний акт суду, який може слугувати зразком або прикладом на майбутнє.

При чому, ще більше ніж 100 років тому, правознавці того часу доходили висновку, що «будь-яке рішення чи вирок суду мають двоє значення: з одного боку, ними вирішується приватна справа і вирок набуває чинності закону для того випадку, за яким він відбувся; з іншого боку, будучи одним із проявів застосування права, рішення чи вирок суду стає прецедентом» [5, с. 1].

Зазначене вище розуміння судового прецеденту є актуальним і сьогодні. З розвитком сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій, усі судові рішення підлягають публікації, незалежно від того чи містять вони обов'язкові для усіх судів положення чи ні. Крім того, у сучасній науці до ознак судового прецеденту так само відноситься його обов'язковість для інших суддів.

Разом із тим, одна лише обов'язковість висновків зроблених судом у конкретному рішенні не завжди може свідчити про існування судового прецеденту у його класичному розумінні.

У сучасній правовій доктрині, зокрема, Б.В. Малишев визначає судовий прецедент як акт правотворчості у вигляді закріпленого у судовому звіті рішення (вироку) одного з вищих судів по конкретній справі, правовий принцип вирішення (*ratio decidendi*) якої являє собою норму права, при цьому юридична сила прецеденту залежить від ієрархічного становища як суду, що його створив, так і суду, що розглядає схожу справу [6, с. 142].

Таким чином, сучасна доктрина розуміє судовий прецедент як певний «зразок» (правовий принцип) вирішення аналогічної справи, який є обов'язковим для інших суддів, що здійснюють розгляд подібної справи. В такому значенні судовий прецедент набуває ознак джерела права, яким по суті створюється нове правове регулювання суспільних відносин, та яке набуває ознак загальнообов'язковості. Судді в такому випадку виступають правотворцями.

Судовий прецедент у своєму класичному розумінні широко застосовується та має давню традицію у країнах англосаксонської правової сім'ї. При чому як відзначають Я.М. Романюк та І.В. Бейцун, «судовий прецедент в англосаксонській правовій системі – це акт правотворчості, а правовий принцип вирішення справи є нормою права» [7, с. 126].

Л.М. Ніколенко доходить висновку, що «суть юридичного прецеденту полягає в тому, що рішення державного органу (судового або адміністративного), що раніше було ухвалено, з конкретної юридичної справи має силу правової норми (загальнообов'язкового правила поведінки) під час подальшого вирішення аналогічних справ» [8, с. 11].

На думку В.В. Резнікової та В.С. Щербини, «сутність судового прецеденту полягає в наданні нормативного характеру актам суду, у зв'язку з чим під судовим прецедентом розуміється здебільшого саме рішення суду у конкретній справі, яке є обов'язковим при розгляді аналогічних справ у майбутньому. Водночас обов'язковим для судів є не все рішення, а тільки суть правової позиції суду, на підставі якої ухвалюється рішення» [9, с. 238].

На відміну від країн англосаксонської системи права, в країнах романо-германської правової сім'ї, до якої входить і Україна, судовий прецедент не має нормативного значення, а висновки, викладені у судовому рішенні не створюють нових правових норм та не мають статусу джерела права.

До судових прецедентів, які мають статус джерела права в Україні, відноситься практика Європейського суду з прав людини, що прямо впливає з положень статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [10].

Отже, під судовим прецедентом можемо розуміти правовий акт, що створюється судом під час вирішення спору

у конкретній справі, який набуває ознак норми права та регулятора правових відносин, шляхом встановлення загальнообов'язкових правил вирішення судами аналогічних спорів. Наявність судового прецеденту є однією з характерних ознак країн англосаксонської правової сім'ї.

Для нашої країни як країни романо-германської правової традиції важливе значення мають висновки, зроблені судами касаційної інстанції щодо правильного застосування норм права. Правова природа висновків Верховного Суду щодо застосування норм права, на нашу думку, має змішаний характер та є відмінною від правової природи судового прецеденту у його класичному розумінні. Висновки Верховного Суду щодо застосування норм права, на відміну від судового прецеденту, не створюють нових правових норм та нового правового регулювання суспільних відносин, вони не визнаються джерелом права. Судді в даному випадку виконують правотлумачну функцію, однак не здійснюють правотворення. Водночас, висновки Верховного Суду, так само як і судові прецеденти, встановлюють певні правила вирішення судами нижчих інстанцій подібних між собою правових спорів, що має сприяти стабільності та єдності судової практики.

Про це свідчить, перш за все, положення частини 5 статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якого «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права» [4].

Більше того, процесуальними кодексами також визначено, що при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках Верховного Суду (ч. 5 ст. 242 КАС України, ч. 4 ст. 236 ГПК України, ч. 4 ст. 263 ЦПК України).

Отже, висновки Верховного Суду щодо застосування норм права у подібних правовідносинах підлягають врахуванню судами нижчих інстанцій, разом із тим, судді, у випадку необхідності, можуть відступити від вже зроблених висновків, обґрунтувавши належним чином таке відступлення.

Вказане, на наше переконання, дозволяє зробити висновок, що в межах системи національних судів України відсутня класична конструкція судового прецеденту, а правова природа висновків Верховного Суду має гібридний характер. Суди хоча й мають враховувати зроблені Верховним Судом висновки щодо правильного застосування норм права, однак прямо не зобов'язані ним слідувати та можуть відступити від останніх.

У правовій науці висновки касаційного суду щодо правильного застосування норм права прийнято відносити до квазіпрецедентів (інтерпретаційних прецедентів) (*така думка підтримується Шумило М.М. [11, с. 79], опонентами виступають Резнікова В.В., Щербина В.С. [9, с. 242]*), якими нова норма права не створюється, водночас відбувається тлумачення та роз'яснення вже існуючої норми права. Практика Верховного Суду щодо застосування норм права відіграє важливу роль у забезпеченні єдності та стабільності суспільних відносин, а також у забезпеченні принципів верховенства права, справедливості та рівності.

Саме тому, зважаючи на важливу роль судової практики у забезпеченні стабільності суспільних відносин та дотримання прав людини, слід визначити її поняття.

Г.В. Демченко розумів судову практику як сукупність інтерпретативних прецедентів, у якій виражається так зване узальне (*прим.* загальноприйняте, звичайне) тлумачення права. Під інтерпретативними прецедентами в даному випадку варто розуміти судові рішення, у яких пояснюється зміст правової норми та підтверджується її існування [5, с. 2].

Отже, під судовою практикою Г.В. Демченко розумів не усіяку сукупність судових рішень, а перш за все

сукупність тих рішень, які містять інтерпретацію правової норми, пояснюють її зміст.

Саме при здійсненні правотлумачної (*прим.* інтерпретаційної) діяльності виявляється потреба у заповненні прогалини новою додатковою нормою, яка може регулювати суспільні відносини, що раніше не були регламентовані повністю чи частково, або конкретизації чинної норми права частково чи загалом [9, с. 241].

С. Погребняк під судовою практикою розуміє такий різновид юридичної практики, що полягає у правозастосовній, інтерпретаційній та правотворчій діяльності судів, яка втілюється у певних видах юридичних актів [12, с. 93].

Судова практика, як і судовий прецедент, складається завдяки діяльності суддів при вирішенні судових справ. Незважаючи на спільне коріння, судова практика як джерело права має певні відмінності від судового прецеденту. Останній, як правило, створює нову норму для заповнення прогалини в існуючих джерелах права, або для подолання правової колізії, і суд в такому випадку виступає як правотворець [13, с. 163].

Погоджуючись із розумінням судової практики у правовій літературі, відзначимо, що, на нашу думку, поняття судової практики слід розуміти у двох значеннях: **вузькому та широкому**.

У вузькому значенні під судовою практикою слід розуміти сукупність судових рішень, які містять у собі інтерпретацію правової норми (містять висновок про застосування норми права).

Широке розуміння судової практики дозволяє визначити останню як сукупність судових рішень, прийнятих судами в незалежності від того чи містять такі рішення правозастосовні висновки чи ні.

Поняття судової практики у її вузькому розумінні має важливе значення для становлення та формування єдності судової практики, яка може бути забезпечена наявністю судових рішень судів вищої інстанції, що містять правотлумачні висновки щодо застосування норм права у конкретних правовідносинах.

Як було нами раніше зазначено, однією із функцій Верховного Суду є забезпечення сталості та єдності судової практики, в порядку передбаченому процесуальним законодавством. Суді нижчих інстанцій мають враховувати судову практику Верховного Суду, яка містить висновки щодо застосування норм права. В такому сенсі слід надати визначення поняттю судової практики Верховного Суду. На наше переконання, під судовою практикою Верховного Суду слід розуміти сукупність постанов Верховного Суду, що містять висновки щодо застосування норм права.

Варто відзначити, що важливість судової практики підкреслюється і у висновках Європейського суду з прав людини.

У справі Вініч та інші проти Сербії (CASE OF VINČIĆ and OTHERS v. SERBIA, 4698/06 (п. 56) ЄСПЛ зробив висновок, що непослідовне вирішення позовів, поданих багатьма особами в ідентичних ситуаціях створює стан постійної невизначеності, що, у свою чергу, може знизити довіру громадськості до судової влади, а така довіра, в свою чергу, є одним з найважливіших компонентів правової держави. Крім того, подібна судова невизначеність, на думку ЄСПЛ, сама по собі позбавила заявників справедливого слухання, що свідчить про порушення права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14].

У справі Тудор Тудор проти Румунії (Tudor Tudor v. Romania (п. 31–32) Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що за відсутності механізму, який забезпечує узгодженість у практиці національних судів, та за наявності глибоких та тривалих розбіжностей у підходах у судовій практиці, що стосуються питання, яке має велике значення для суспільства, такі розбіжності створюють постійну невизначеність. У справі, що розглядалася

Судом, ця невизначеність позбавила заявника справедливого судового розгляду, що в свою чергу свідчило про порушення пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15].

Таким чином, Європейський суд з прав людини неодноразово звертався до поняття судової практики, в контексті її єдності та сталості. Вказане підтверджує, що судова практика посідає важливе місце в механізмі забезпечення прав та основоположних свобод людини. Відсутність єдиної судової практики створює правову невизначеність та унеможлиблює забезпечення справедливого судового розгляду кожній особі, а також призводить до порушення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Висновки. Поняття судової практики можна розуміти у двох значеннях: вузькому та широкому. Вузьке розуміння поняття судової практики є більш поширеним у літературі, у такому розумінні судова практика становить собою сукупність судових рішень, що містять інтерпретацію правових норм (містять висновки щодо правильного застосування норм права). Під судовою практикою у вузькому розумінні можна також розглядати сукупність судових рішень, які хоча й не містять у собі нових правових висновків відносно правильного застосування норм законодавства, але містять у собі послідовне та однакове застосування таких норм, яке узгоджується із загальною

правовою концепцією застосування норм у аналогічних правовідносинах. У широкому ж розумінні судова практика являє собою сукупність усіх судових рішень, що приймаються судами під час розгляду справ. Судова практика Верховного Суду складається з сукупності постанов, що містять висновки щодо застосування норм права.

Поняття судового прецеденту у його класичному розумінні правова система України не застосовує, а висновки Верховного Суду щодо застосування норм права мають змішану природу та у правовій літературі визначаються як квазіпрецеденти.

Судова практика займає важливе місце у правовій системі України, а її роль постійно збільшується. Значення судової практики підкреслюється у рішеннях Європейського суду з прав людини, в контексті забезпечення її єдності, стабільності та передбачуваності. Варто відзначити, що про важливість судової практики свідчить також створення Верховним Судом, приватними організаціями різноманітних інформаційно-телекомунікаційних ресурсів пошуку та аналізу судової практики і правових позицій (зокрема, База правових позицій Верховного Суду, Єдиний державний реєстр судових рішень, Verdictum тощо). Викладене дає підстави стверджувати про значущість судової практики для сучасної правової системи України, що свідчить також про необхідність проведення подальших наукових досліджень в обраному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про статус суддів : Закон України від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-12#Text> (дата звернення: 09.03.2024).
2. Про судоустрій України : Закон України від 07 лютого 2002 р. №3018-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14#Text> (дата звернення: 09.03.2024).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України : Закон України від 20.10.2011 р. №3932-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3932-17#Text> (дата звернення: 09.03.2024).
4. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 р. №1402-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 09.03.2024).
5. Демченко Г.В. Судовий прецедент. Варшава, 1903. 249 с.
6. Малишев Б.В. Судовий прецедент і стиль юридичного мислення. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 142–147.
7. Романюк Я. М., Бейцун І. В. Правова природа обов'язковості рішень Верховного Суду України та вдосконалення механізму забезпечення єдності судової практики. *Право України*. 2012. № 11-12. С. 122–136.
8. Ніколенко Л.М. Щодо визначення судового прецеденту в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 11–14.
9. Резнікова В.В., Щербина В.С. Єдність судової практики в сучасних реаліях: загрози на шляху модернізації механізмів її забезпечення. *Право України*. 2019. № 10. С. 229–249.
10. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. №3477-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 09.03.2024).
11. Шумило М.М. Квазірегуляторна роль правових висновків Верховного Суду на прикладі справи про відшкодування моральної шкоди у сімейному спорі. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 7. С. 79–86.
12. Погребняк С.П. Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4. С. 92–99.
13. Загальна теорія права: Підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
14. Справа ЄСПЛ «Вінчі та інші проти Сербії» (Case of Vinčić and others v. Serbia), заява №44698/06 від 26 жовтня 2010 р. та ін., п.56. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/en-g#%7B%22itemid%22:%5B%22001-95959%22%5D%7D> (дата звернення: 09.03.2024).
15. Справа ЄСПЛ «Тудор Тудор проти Румунії» (Case of Tudor Tudor v. Romania), заява №21911/03 від 26 червня 2003 р., п.31-32. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D%2C%22appid%22:%5B%221911/03%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-91885%22%5D%7D>